

ËL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

Nr 28

dla lenga piemuntèisa

Avril 2014

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

Ël Setsent

Bin ch'a sia stait 'n periud pitost tribulà da le guère e da le carestie as peul dì, senza tëmma dè sbaliesse, che 'l Setsent a sia stait ël sécul d'or ëd la literatùra piemunteisa. E për furti st'afermassiun a bastrìa arcurdé 'd përsunagi cume Pare Ignazio Isler (1702-1788), Vittorio Amedeo Borrelli nait a Valensa dël 1723, Silvio Balbis (1737 – 1796) nait an pruvinsa 'd Cuni; Ventura Cartiermetre nait a Türin (1733-1777), Edoardo Ignazio Calvo (1773-1804) nait co chiel a Türin e fin-a Vittorio Alfieri ch'a l'ha scrivü duntre sunèt an piemuntèis.

Dacant a j'euve an vers e an prosa dij gran përsunagi pen-a mensiunà, a tuca arcurdé che dël Setsent a sun rivane co duntre cumedie. La pì famosa, *Il Conte Pioletto* 'd Carlo Giambattista Tana, marchèis d'Entracque, a l'é rivane ant l'edissiun dël 1784, suagnà da l'avucat Guido Gaschi cunt ëd Bourget e Villadorin. Bele se scrita quasi 250 ani fa, sta cumedia a l'é fàssil da lese e da capì ancur ai nossi dì. J'aute cumedie dla scunda metà dël '700 a sun poc cunussùe e dè scars valor literari. La pì ampurtanta, "Ël nodar umurà", ch'a arcorda ël Cunt Piulett, nen mac ant la trama, ma përchè che co sì a-i sun ëd përsunagi ch'a parlu piemuntèis e d'auti ch'as esprimu an italian. Ma, malgré son, a tuca dì che da la mira literaria, 'L nodar onorà a l'é nen a l'autèssa dël Cunt Piulett.

Parland ëd lenga, ansem a jë scritur e ai pueta pen-a mensiunà, a tuca co arcurdé 'l médic Maurizio Pipino, ch'a l'é stait 'n gran stüdius dël piemuntèis. Difati, ultra a scrive la prima gramàtica piemuntèisa püblicà dël 1783, a l'é co autur d'ën dissiunari piemuntèis.

Sì dapress i l'uma pensà d'arpurté la prima part ëd la "*Litra de discurs*" ch'as treuva an sùla gramàtica përchè che nen mac pudria serve da prefassiun dè st'euve ma përchè ch'an dà

n'idea ciara dla situassiun ëd la lenga piemuntèisa vers la fin del '700. Për fassilité la letùra i l'uma guernà le parole uriginaj e i l'uma trascrivuje secund la grafia antèrnassiunal. Për lon ch'a rësguarda ij sègn ën po furavìa, i l'uma nutà – 'l caplèt ^ ch'a marcava la N velar, ë la *ç* median-a o mesamüta, *z* la *f* lunga, *ss* la *s* surda, *é* la *è* final dl'anfinì dij verb cume parlè e co la *è* dla tersa përsun-a dl'ausiliar esse.

I lu seu, me car amis, ch'a j'é mutben, ch'a riu, ch'a s' badin-u ch'im sia bütame a vuleje mustré a scrive, e a vuleje dé 'd régule sü 'l parlé Piemunteis. I seu ch'a j'é mutben ch'a diu ch'ël nost language a l'é 'n giergun, a l'é 'n patua, fait tüt ëd parole cuije, e ramassà quasi da tüte le nassiun. Ma Diu bun! E am crèdne forsi ch'i sia cusì al-scür, ch'i 'n sapia nen, ch' lo ch'as dis dai furèsté dla nosta lenga, l'istess as peul disse 'd tüté? S'i lesumu ij prim Autur ch'a l'han comensà a scrive 'l Franseis, i truvuma n'infinità 'd parole, ch'al ura d'adess i antendriu pì nen, 'd parole, ch'a l'han ramassà dco lur 'n po da j'un, 'n po da j'aitri. S'i vuluma esaminé ij prim Italian, cum a sarìa Cino da Pistoja, Dante da Majan, fra Guitun d'Aress, e peui mutben ëd cuj, ch'a l'han ëscrit apress a lur, quante parole j'incuntrumne Provensale, e Latin-e? Veul dì, ch'a j'é peui nsün mal, s'ël nost parlé a participa prinsipalment dl'Italian, e dël Franseis: due lingue a nostri temp ben bele, e ben famuse pr'ij gran Scritur ch'a j'e staje. Seve qual a l'é 'l mal? 'l mal a l'é che 'l Piemunteis a l'ha avü la disgrassia d'esse poc ëstimà dai furèsté, e trascürà tütafait da j'istess nassiunaj. Ma, tüt cürt, ün ha tüt quand ün peul esprime cun un language, cum j'avuma nui tüti i nostri sentiment cun natüralèssa, cun forsa, cun grassia, cun nubiltà.

I seu dco, ch'a-i é Munsü 'd Muntagna, ch'essend poc anfurmà dle qualità dël nost dialèt, a na parla nen trop ben, e dis "Qui si parla ordinariamente Francese, e pajon tutti molto divoti alla

Francia. La lingua popolesca è una lingua, la quale non ha quasi altro, che la pronunia Italiana; il restante sono parole delle nostre." Ma i veui gnanca pijeme 'l crüssi 'd ripruvelu, perchè ch'avansa na cosa, ch'i crèdu, ch'a-i sia nsun, ch'a cunossa nen, ch' l'ha pià dco sì nè scapüss, cum a l'ha plane tanti aitri.

Për mi j'eu senpre crèdü, ch'ël dialet Piemunteis a füssa non sulament preferibil a qualunque autr, ch'a-i sia 'ntl'Italia, e 'ntla Fransa; ma ch'a pudèissa 'nt quaich manèra compete cun la lingua Franseisa, e cun l'istessa Italian-a, perchè ch la nostra gent ëd Curt a l'han senpre üsalu, bench'a siü tüte persun-e, ch'a san e l'Italian, e 'l Franseis ugualment cuma 'l Piemunteis, e ch'a l'han bun güst, ün güst fin, e l'é sicür, ch'a l'avriü nen spetà adess a sbandì 'l nost parlè dala Curt, s' l'aveissu nen pudü esprime al-viv, cun pruprietà, cun pulissia, cun precisium ogni cosa, ch'a-i pudèissa capitè, e s' l'avèissu nen stimalu 'n parlè nobile, e propri d'üna Curt tant respetàbil cum l'é la nostra.

Cust a l'é 'l mutiv ch'i m' je sun afessiunà, e ch' j'eu dait d' ntan ben-vulunté a fé cust opera tan fastidiusa, massimament peui quand j'hai savü, ch' Sùa Altessa Real la Sura Prinsipèssa 'd Piemunt surela dël Re 'd Fransa, cuntüt -lo, ch'a sapia ala pèrfessiun la sùa lingua cusì bela, a l'ha pià geniü al nost parlè, s' l'é faslu mustré dai so prinsipi, e l'ha 'nparalu tüt-ant-un-nen, ëd manèra, ch'a sè spiega cusì ben, cum i peussu spieghesse nui, e a lu parla cun piasì.

J'ussèrvu dco ch'a j'é tanti e tanti dij nostri Vèscu zelant, ch'a l'han arcumandà, e ch' arcumandu ai so Pacochi 'd prediché an Piemunteis, perchè ch'a l'han ricunussü, e ch' ricunossu da una part, che cun el nost parlè a s' peul cunservé la dignità, cun la qual devu esse tratà le cose sacre, e ch'a n' mancu nen d'espressiun për caparesse la benevolensa dj'üditur, për dé adoss al vissi, pr'animé ala virtü; da l'otra la necessità, ch' la parola d'Idiu as prumülga d'una manèra, ch'a sia a la purtà 'd tüti.

E - infati cum mai veule, ch'antendu l'Italian tante fie, e tante fumne, tanti fieuj, e tanti omini, ch'a sun mai andait a scola, e tanti, ch'a-i sun andait, e ch' tütün l'antendu né tüt, né mes? A l'é ben sicür, ch' le prédiche, e le dütrin-e devu esse faite për tüti,

e prinsipalment për le persun-e ignurante. S'a veulu di la vrità tanti Parochi, tanti Predicatur, tanti Missiunari: oh che magiur prufit l'han ricavà da dop ch'a s' sun büttasse a prediché ant nost language! Che magiur cuncurs ëd persun-e! Che magiur quantità 'd cunvèrsiun! Pèrchè cusì a s' fan antende da tüti.

Lo, ch'i diu dle prédiche a s' pudria dco di dè tante aitre materie. Col paisan, cula vidua, cul idiota, ch'a fa 'n cens, ch'a dà na dota, ch'a cunpra 'n ciabot, una cassin-a, ch'a fa na scritüra d'obligh, una capitulassiun, un testament, s'a l'ha da 'ntende lo, ch'a j'é 'ntla scritüra, bsognlu nen, ch'ël Nudar ai lu spiega an Piemunteis? E su-si l'é nen una cosa neuva. Guardé 'ntla Cronica dël Munfrà scritta da Benvnü Sangiors, i' truoré chë quatsent e sinquant ani fa an Ast a j'era l'üsansa dè spieghé ant ël language vulgar dla sità j'ordinati dël Cunsei, e, s'a füssa nen fasne la spiegassiun, l'ordinato valia nen. A Cher dël milequatsent i Pudèstà a piavu senpre 'l so giürament an Piemunteis. Mi j'eu l'ubligassiun dè custe düe nutissie a un ver amatur dle letere, ch'a m'ha dco grassiusament cumünicame un autër munüment dl'istessa sità, ch'a l'é la pì vecia cosa, ch'i cunossa scritta an nost language, e cum a më smìa na rarità interessant, i pensu d' feve piasì a trascrivolu si belentreggh.

Bele mac da le poche righe pen-a presentà, as peul dedüe che 'l piemuntèis ëd Türin ëd la fin dël Setsent a l'era mutubin avzin a cul d'ancheuj e son a càpita da rair ant le lenghe uffisiaj. Prubabilment son a riva dal fait che, cum a arcorda l'autur dël test, già à la fin dël '700 ël piemuntèis a l'avìa 'n patrimoni lessical cumplet, adat tant ai cuntest cumün che a cui elevà. Prubabilment son a l'era co duvü al fait che an passà 'l piemuntèis a l'era na lenga punt tra 'l fransèis e l'italian.

Lon ch'a l'é antrigant ant ës test a sun le vus cunpré, cunpete e senpre anté che dnans a la cunsunant bilabial P as treuva na N e nen na M, grafia ch'as trovava, co se da rair, ant ij Sermun Sübalpin dël sécul ch'a fa dudes. Co la vus patoe anvece 'd patuà a l'é 'n termu mutubin vej, che cume coefa as trovava ant le parlà transalpin-e prima dla rivulüssiun.

Pare Ignazio Isler

Èd pare Isler as sà bin poc. Co la data 'd nàssita a l'é nen sicüra, pèrchè che cheidün a lu fa nasse dël 1702 e d'auti dël 1703, Pèr lon ch'a rësguarda sùà dëspartìa l'ann pì sicür a duvria esse 'l 1788. A part son, as sa ch'a l'era stait parcu dla cesa Santa Maria dle Grassie a la Crusëtta, antlura a la periferia 'd Türin, e co Pruvincial èd l'uridin dij Padri Trinitari Calzati. An pì 'd son, cum a arcorda co Luis Pietracqua an so rumnaz *Luciu dla Venaria*, pare Isler a l'era n'urganista 'd prima forza.

Sùe puesie e cansun a presentu na gran müscialità e an géner a cuntinuu ij toni, cumpusissiu schèrsuse e satiriche, che an Piemunt a j'èru 'd moda già dël '600. E d'ès sécul a sun rivane mac le quat cansun marcà si dapress: *Canzone di Madonna Luchina*, *La canson di disbaucia*, *La canzone della ballouria* e *La canson pr 'l tramue d' San Michel*

Bin che dël '700 la censüra a na pruibia la stampa, la puesia satirica a l'era tant èd moda an Piemunt e a sirculava liberament dzurtüt ant ij café. J'œuvre 'd pare Isler a sun stait pubblicà dël 1799, dop sùà mort, quand la situassiu pulitica a l'era cambià d'autüt.

Lesenda le cansun èd pare Isler, is truvama dnans a n'ünivers cuncetual tipic èd na sucetà preindüstriale e j'imàgin presentà as arferissu a 'd cumunità ch'a l'han ancor nen cunussü l'industriassiu.

Disenda son i vurerü nen ch'as pensèissa che j'imàgin ch'a caraterisu la puesia d'Isler a füssu cule idiliche e senza vita 'd vaire pueta arcàdic. Tüt èl cuntrari! Liber da j'ustàcu e da le norme ch'a limitavu ij pueta ch'a scrivü an tuscan e ch'a duvü mac duvré 'd parole aute e cunsacrà da la tradissiu, sùe cansun a l'han lassane na critica viva e aüssa dle custüme e dij difet dij türinèis dël '700.

Pare Isler as adressava a n'auditori pupulan e s-cèt, che sicürament a cunussia nen tüt la tradissiu clàssica e mitologica, e parèj a l'é adattasse a so public fasenda arcurs a d'imàgin bin ciaire ch'a fassü part èd l'ünivers cuncetual dël popul. E stu imaginari che ancor adess a fa

part èd la memoria culetiva dij piemuntèis a ven mutubin da lontan. Ch'as pensa mac a: *halo nent vist glerbor carria / de salciza e de cervela le 'l tour cuverte de pastegl?*, espressiu ch'as treuva ant la Farsa de Zohan zavatino e de Biatrix soa mogliere... che l'Aliun a l'avìa pubblicà an Ast dël 1521 e ch'as artreuva, pì che 200 ani dop, ant èl pais èd cücagna.

Se, cum as é disse, la sucetà a l'era cula tradissiu, j'aspirassiu e ij difet èd la gent a j'èru cuj èd sempre. E parèj pèr curege e co pèr divertì cula povra gent che, piaita tra na guèra e l'auta a duvia prope esse dësprà, pare Isler a cumpunìa 'd cansun, ch'a l'avü forse 'l pregi d'esse arcurdà pì che le priche faite an cesa. An pratica seguend èl vej pruvebi *castigat ridendo mores*, pare Isler, ch'a l'era stait definì 'l pueta dla rijada, a l'ha pensà 'd trasmètte so messaggi cun èd cansun ante che, parudiand certi vissi e difet, a presentava na bun-a mural.

La cansun *Èl pais èd la cucagna* a l'é diferenta da j'aute. An efet sì a a-i é gnün-a sàtira, ma as presenta mac cul mìtic pais andüa che la natüra a eufra tüt lon ch'as peul imaginé, ma pèr maleur a l'é mutubin malfé riveje.

*Cul famus pais èd cucagna
A l'é peui 'n gran pais,
Gnün lavura la campagna,
Pür a smija 'n paradisi;
Lì, chi veul fé 'l garg, lu fassa,
J'é pa gnün ch'a l'ambarassa.
Fà nen èbzogn èd travajé
Pèr vagnesse da mangé.*

*Le stra sun tüte stèrnie
Cun èd rubiole e 'd piacentin,
E le pèrtie a sun guarnie
Cun èd sautisse e cun èd budin.
S'i vèdèisse le ciuvende,
Lulì si ch'a l'é 'n bel rende!
Fan èd salam tant dësformà
Ch'ogni dui fan la sumà.*

*La rusà ch'ven an campagna
L'ha 'n savur da paradisi:
Cuj ch'a tastu cula bagna
Si ch'a-j fà lècché ij barbisi;
Bin che 'l sul a-j bata ansima,*

Tant a resta giüst cum prima,
Ansi, anlura a resta mej,
Përchè a gèila pa ij buelj.

Ogni sman-a a pieuv na vota
Dij fidej e 'd macarun;
Elu pa na bela bota
Sempre avèjne dij barun?
Fà pa bzogn d'acumudeje,
J'é la pen-a mac ëd mangeje:
Cun so бүр e la sөрolà.

An fiucand, a-i ven ëd lasagne
Larghe trè travers ëd di,
E 'd michëtta a gran cavagne
Cun dij bun marun candì.
Quand a-i ven, peui, la tempesta,
Tüti, anlura, a fan gran festa:
Che l'é tüta mac ëd bunbun,
D'ale e 'd cheusse 'd capun.

Dla pulenta bela e cunsa
Ij fussaj a sun pien ras:
E na pije fin ch'av pias;
Basta andé cun na brunsa
Squasi gnün j'é ch'a na tuca
Fora 'd custi senza dent
Ch'a na mangio alegrement.

Le nusere fan 'd quajëtta,
Basta andeje a dèstaché;
E le ruj caria 'd tartlètta
Pì a-i na tumba e pì a-i na j'é;
Ij muré cuvert d'ufele
e j'arbrun guernè 'd giambele
E le trifule sөmnà
Son le dmure dle masnà.

Se vulì 'd roba candia,
Andé anturn ëd le büssunà:
A l'é pa taburnaria,
J'é da fene 'd linsulà,
A j'é pa nissun-e runze
Ch'a sia priou 'd feve punze.
Pijene püra dle carà
cun man nüa e j'euj sarà.

Ma s'av pias ëd roba pì fin-a,
A Türin ës buletin a l'é dait an umagi ai client dël pastificio Giustetto, Via Santa Teresa 19, ang. Via S..Fscò d'Assisi

Èl buletin as peul co lese a l'adressa marcà si dapress: <http://www.piemuntèis.it/buletin-academia>

Èl temp a passa, passumlu bin

V'assicur ch'a-i manca nen.
Èd mandulasse a la plarin-a
A-i na j'é dj'erbu pien.
S'a l'é për pastissaria,
Io na leve dlung l'anvìa:
Andé mac ant ij rivass,
I na treuve minca 'n pass.

Quand che i veule peui trateve
Tant al di cum a la neuit,
Prunté mac ël tavu e steve,
Ch'j'usej ven-u bej e cheuit.
Le pernis e le bëcasse
Sun cumün-e cum ëd lümasse.
Ij pulastr e ij culumbot
sun pì spass che ij passarot.

D'ogni part a-i cur ëd funtan-e
Ch'a fan tüte cabarat,
Purté mac dle cupe o 'd san-e
Për ciücé dël vin ciarat:
Muscatel e malvasia
E peu' ancur dël mej ch'a-i sia.
L'é 'n bel comod a cimpé
Sensa spende pa 'd dui-dné.

Èd vote mai për gargaria
I vulèisse sté a dürmì,
Sté sigür, gnün av dësvoja
Füsslu püra gross mesdì.
Acugià ch'i sie 'nt la stansa,
Runfé püra a chërpa pansa:
L'é la moda dël pais,
Ognün fà cum a j'é vis.

S' quaicadiün a veul andeje,
Ven-a sì a 'mparé la stra.
Ma l'é cosa da penseje,
Ch'a l'é pa na fulairà:
Përchè a venta sempre cure
Për des agn e quìndes ure,
Ant ël dür e 'n po 'nt ël mol
Ant la pauta fin al col.

Co sì an Canada, ant ël New Brunswick a-i é 'n
pais ch'as ës-ciamà Cocagne, a l'é nen cume cul ëd
la cansun, ma là j'arguste a sun tant bun-e